

Mitropolitul Andrei Șaguna – promotor al emancipării prin cultură și educație a românilor din Transilvania secolului al XIX-lea

Ciprian STREZA

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Teologie „Andrei Șaguna”
“Lucian Blaga” University of Sibiu, Faculty of Theology “Andrei Șaguna”

Personal e-mail: ciprian_streza@yahoo.com

Metropolitan Andrei Șaguna – Promoter of the Movement of Emancipation through Culture and Education for the Romanians in 19th Century Transylvania

The history of the Romanians in Transylvania acknowledges Saint Metropolitan Andrei Șaguna's shepherding of the Church as a reference point, that had crucially contributed to the creation of the Romanian people's unity of conscience, which ultimately led to the Great Union in 1918. The great Metropolitan knew that a people enlightened through culture and education is thus enabled to overcome all the hardships and challenges of history and is subsequently empowered to pursue tenaciously its political and ecclesiastical goals and ideals for a union. Like a true apostle of the Transylvanian Romanians, Metropolitan Andrei Șaguna bestowed on the Transylvanian Church the treasures of his charisms, his energy and tireless fervour and the wisdom of his remarkable diplomacy, and made it bring forth a “hundredfold fruit”, i.e. he set up hundreds of religious and lay schools of all levels of education. He also supervised the compilation of school manuals and syllabuses, and the training of school teachers. Yet his greatness actually lies in that he managed all these amid extremely harsh political conditions. He was intuitively certain that only the existence of a solid Orthodox confessional educational program would allow the Romanians to exist as a nation and play an active role in Transylvania's social-political life, which would eventually contribute to the achievement of the national union of all Romanians from the three Romanian Provinces.

Keywords: History of Transylvania, Church History, Confessional Education, Transylvanian Art and Culture

Meritele excepționale în istoria modernă și locul unic al Mitropolitului Andrei Șaguna în conștiința românilor de pretutindeni – fiindcă el n-a fost și nu este doar al Mitropoliei Sibiului și al ardelenilor, ci al întregului neam românesc – au fost recunoscute și elogiare încă din timpul vieții sale de bărbați de frunte atât ai Bisericii, cât și ai culturii naționale. El a slujit neamul românesc cu zelul și dragostea unui apostol,

iar în cei 27 de ani de arhipăstorire „n-a fost o zi, oră sau minut în care să nu fi săvârșit vreun bine pentru Biserică, națiune și umanitate, pentru a cărei fericire și-a dat averea, odihna trupului și a sufletului, și-a dat inima, și-a dat totul. Aceasta e o raritate și un fenomen fără pereche în zilele noastre. Un astfel de arhieru îl vom putea afla numai în timpul clasic al creștinismului, în timpul lui Vasile cel Mare, Grigorie Teologul și Ioan

Gură de Aur. Și numai cu acești trei luceferi ai Bisericii și umanității îl vom putea asemăna”¹ „Mitropolitul Șaguna a fost un *bărbat extraordinar, trimis de Providență* pentru fericirea poporului său”. „A fost un *Moise al românilor*”: „ca și acela, și el a eliberat poporul român din legăturile sclaviei seculare, a despărțit marea de negură și neștiință, a condus poporul său la pământul autonomiei și al independenței, a dat poporului său tablele legii – statutul organic, și în fine a lovit în piatră și a dat poporului său apa cerească: știința, lumina culturii”².

S-au scris foarte multe pagini despre Sfântul mitropolit Andrei Șaguna, însă nimeni nu poate afirma că au fost epuizate toate aspectele definitorii ale personalității și ale operei marelui ierarh ardelean. El a fost văzut ca un „începător a toate, un apostol al românilor transilvăneni, un om de răscruce, un om providențial”³, fiindcă păstoria sa a însemnat un mare progres pentru românii din Ardeal, în toate domeniile: duhovnicesc, pastoral-misionar, liturgic, național și cultural. Personalitate marcantă și complexă, el a fost un adevărat apostol al vieții spirituale, culturale și sociale a poporului român din Transilvania, un „neîntrecut organizator, un bărbat providențial al națiunii noastre care s-a manifestat mai mult ca un erou al faptei, cum îl caracteriza, în 1923, Ioan Lupăș în revista „Transilvania”⁴.

Mitropolitul Andrei Șaguna a înzestrat Biserica Ardealului cu podoabele harismelor sale, cu energia și elanul său neobosit, cu înțelepciunea unei diplomații remarcabile și a făcut-o să rodească „rod însuțit”, dându-i posibilitatea să supraviețuiască în vremurile vitrege ale sfârșitului de secol XIX. Ceea ce îl face cu adevărat mare și sfânt și cu adevărat un Apostol al românilor ardeleni a fost efortul său remarcabil de a lumina poporul prin cultură și prin educație. El a avut intuiția și simțirea că doar prin organizarea unui

învățământ ortodox confesional temeinic românii vor putea exista ca națiune și vor putea juca un rol activ în viața social politică a Transilvaniei.

1. Educație, vocație, cultură și mărturisire în biografia Mitropolitului Andrei Șaguna

Marele Mitropolit Andrei Șaguna s-a născut la Mișcolț în Ungaria, în preajma Crăciunului anului 1808, într-o familie de macedoromâni și a primit la botez numele de Anastasiu. Tatăl său, Naum Șaguna, din motive materiale, neputând să se ocupe de educația fiilor săi, trece în martie 1814 la catolicism, promițând episcopului romano-catolic Stefan Fischer din Ágria că-i va da spre educație copiii, însă bunicul din partea mamei, Mutsu, care locuia la Pesta ia nepoții la sine pentru a le asigura îngrijirea pe care părintele copiilor, din cauza sărăciei nu mai era în stare să le o dea.⁵

După moartea tatălui, copiii sunt obligați de stăpânirea habsburgică să frecventeze școlile romano-catolice, astfel Anastasiu și-a început în 1816 studiile elementare la școala din Mișcolț, iar în 1826 a terminat gimnaziul catolic la Pesta. Sub influența mamei sale Anastasia, care a știut prin toate mijloacele să exercite o influență benefică asupra educației copiilor ei, la vârsta de 18 ani, tânărul Anastasiu a dat însă o declarație oficială prin care recunoștea că, în pofida formației sale în școlile romano-catolice, convingerile intime îl îndemnau să urmeze „sfintele precepte ale Bisericii grece orientale”⁶ Era astfel mărturisirea identității proprii și a dorinței de a experia și valorifica bogăția dogmatică, liturgică și canonică a Bisericii Ortodoxe. Sentimentul religios, dragostea pentru cultul liturgic, bucuria apropierei de Dumnezeu prin rugăciune, sădite în sufletul său cu multă dragoste de vrednica sa mamă nu vor întârzia să rodească și să trezească în viitorul mare mitropolit un cald și viu sentiment național. Aceasta este comoara și bogăția cu care tânărul Șaguna a părăsit căminul familial.⁷

Între 1826-1829 face studii de filozofie și drept la Universitatea din Pesta și pune temelile vastei sale culturi profane pe care o va pune în slujba Bisericii. În această perioadă în casa unchiului său, Atanasie Grabovschi, aprofundează limba, cultura și istoria românească. Este locul unde i-a întâlnit și pe frunzații români care au trăit în acest oraș: Petru Maior, Samuil Micu, Ioan Corneli, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, Ștefan Neagoe ș.a.⁸ În tot acest răstimp însă, chemare interioară și dorul de a sluji lui Dumnezeu nu l-au părăsit, astfel încât, la vârsta de 21 de ani și-a început studiile de teologie la Vârșeț pentru ca la vârsta de 25 de ani să își dedice întreaga viață lui Hristos prin tunderea sa în monahism sub numele de Andrei, în mănăstirea Hopovo. Timp de 13 ani cât a trăit între sârbi a studiat Canoanele Bisericii și a cules documente istorice de mare însemnătate pentru trecutul Bisericii

noastre. Acest material științific avea să-l întrebuințeze mai târziu tocmai împotriva sârbilor în lupta pentru restaurarea Bisericii românești din Transilvania.⁹

Chemarea sa interioară de a sluji neamului românesc precum Apostolul cel întâi chemat se împlineste în 1846, când tânărul arhimandrit Andrei a fost trimis în mijlocul românilor ortodocși transilvăneni pentru a conduce eparhia în calitate de vicar. Timp de un an și jumătate a urmărit regenerarea duhovnicească, liturgică socială și culturală a poporului și în special al clerului. Astfel, în toamna anului 1846 el a ridicat cursul de 6 luni pentru candidații la preoție la durata de un an și dispune ca de atunci înainte "cine va voi a se primi la cursul candidaților la preoție să învețe toate școalele până la filozofie..."¹⁰

Consacrarea vocației sale apostolești și a chemării interioare de a sluji lui Dumnezeu și neamului românesc s-a făcut plenar prin hirotonia sa întru episcop pe data de 18/30 aprilie 1848 în catedrala din Carloviț.¹¹ În cuvântul rostit cu prilejul hirotonirii sale declara că vine în Transilvania ca: „pre românii transilvăneni din adâncul lor somn să-i deștept, și cu voie cătră tot ce e adevărat, plăcut și bun să-i atrag!”¹² și "ca să fiu tuturor tată în înțelesul cel adevărat"¹³

Tenace, hotărât, cult, temeinic pregătit, ferm a dorit mai presus de toate luminarea și unitatea poporului său iar acestui scop i-a dedicat întreaga sa viață. La foarte scurt timp după instalarea ca episcop ortodox la Sibiu, Șaguna a fost prezent pe Câmpia Libertății de la Blaj, la 3/15 mai 1848, ca președinte (împreună cu episcopul greco-catolic Lemeni) al Marii Adunări Naționale la care se va auzi pentru prima oară: „Noi vrem să ne unim cu țara.”¹⁴ Aici a demonstrat Șaguna că pe lângă alte mari harisme, el a fost înzestrat cu un remarcabil simț al realității și cu o abilitate admirabilă de a se adapta momentului și de a urmări în toate împrejurările interesele majore ale poporului său, fără însă a face concesiile și a se abate de la dreapta credință.

După Adunarea de la Blaj din mai 1848 și până în vara lui 1849, Andrei Șaguna a fost reprezentantul cauzei românești în fața celor din afară. El a fost principalul ei purtător de cuvânt la Viena înaintea împăratului și a miniștrilor lui și pentru o vreme la Pesta înaintea noului guvern maghiar.¹⁵ Tot acum prin „Punturile” de la Blaj care sintetizau doleanțele românilor începe șirul numeroaselor petiții pe care le-a scris Șaguna împăratului, guvernului, miniștrilor sau guvernatorilor locali. Desele călătorii și petiții dau măsura perseverenței ierarhului nostru dar și a varietății problemelor pe care s-a străduit să le rezolve. Acestea erau probleme vitale ale românilor transilvăneni, lipsiți până atunci de drepturi elementare în propria lor țară. Șaguna va încerca să le vindece aceste răni, să le aline suferințele, să le mângâie sufletele și să le redea demnitatea.¹⁶

În timpul revoluției din Ungaria și Ardeal, Șaguna a

fost unul din sfătuitoarii cei mai devotați ai împăratului Francisc Iosif. După terminarea revoluției, împăratul l-a acoperit cu onoruri și i-a dat titlul de baron.¹⁷

Din aprilie 1849 marele ierarh ardelean, văzând că petițiile și memoriile sale nu au avut nici un rezultat, a schimbat tactica și a început să-și soluționeze el însuși petițiile.¹⁸

Pentru înfăptuirea dezideratelor sale, Șaguna considera că principalul pas care trebuia făcut era restabilirea Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei care nu mai funcționa din 1700 când mitropolitul de atunci, Atanasie Anghel și o parte a preoțimii au semnat Actul Unirii cu Roma. Numai astfel Biserica Ortodoxă putea să fie pentru poporul din Ardeal lumina Evangheliei și speranța unității.

Mitropolitul din Carloviț sub jurisdicția căruia se afla Biserica Ortodoxă Română din Transilvania s-a opus, la fel și Curtea de la Viena. Șaguna și-a dat seama că este inutil să continue negocierile cu sârbii și s-a adresat împăratului. Era decis să obțină direct din partea împăratului o hotărâre în acest sens. După mai multe încercări eșuate, eforturile sale dau roade și se împlinesc abia în preajma Crăciunului anului 1864, când împăratul aprobă reînființarea Mitropoliei Transilvaniei.

Prima grijă a noului arhiepiscop-mitropolit a fost să asigure Bisericii sale o autonomie durabilă. El a insistat pentru recunoașterea noii mitropolii printr-un articol special de lege, votat în 1868 și înscris în Corpus Juris Hungarici.¹⁹

Noua Mitropolie avea nevoie de un regulament după care să se conducă. Mitropolitul Andrei a convocat la Sibiu un Congres Național Bisericesc al românilor ortodocși la care au participat câte 10 preoți și 20 de mireni din fiecare eparhie, aleși prin votul credincioșilor. Congresul a aprobat Statul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania.²⁰ Statutul încredința administrarea intereselor Bisericii și școlilor care depindeau de ea Congresului Național, un mic parlament al românilor, o organizație democratică și liberală.²¹ Acesta a fost un admirabil instrument de conservare a patrimoniului național.

Marele ierarh nu s-a preocupat numai de organizarea Bisericii transilvănene, ci a fost și ctitor de școală românească. Grijă lui permanentă de a clădi școli la sate, de a se înconjura de preoți și dascăli cu carte, lupta purtată împotriva nepăsării generale îl așează pe Șaguna la temelia *școlilor populare* (școli elementare confesionale). Atenția mitropolitului s-a îndreptat și spre înființarea școlilor medii (Gimnaziul cu 8 clase din Brașov și cel cu 4 clase din Brad).

Cursurile de teologie și pedagogie s-au bucurat de aceeași atenție. Școala „de teologie” a devenit instituție de învățământ superior la care cursurile durau trei ani. Separat a fost înființată și o secție de pedagogie. Formând primele serii de preoți și dascăli Șaguna

introduce în structurile eparhiale, oameni noi care vor reuși să răspundă cerințelor vremii și să întoarcă aceste instituții cu fața spre viitor.²²

În ciuda piedicilor puse de autorități, marele ierarh a reușit să înființeze la Sibiu și o tipografie și gazeta „Telegraful Român”. Pe acestea le va folosi cu multă măiestrie pentru apărarea și afirmarea credinței și culturii românești. Aici vor vedea lumina tiparului toate cărțile folosite în cultul ortodox, abecedare, cărți de muzică, de aritmetică, de gramatică, de geografie și istorie și ediția întreagă a *Bibliei Ilustrate*, un adevărat monument al limbii române.

Andrei Șaguna a fost în scena timpului său o personalitate înzestrată cu rara capacitate de a organiza și conduce națiunea spre „*libertatea cea adevărată*”. Prin calitățile sale exemplare a întruchipat disponibilitățile unui om politic în căutarea unor soluții practice potrivite dinamicii europene de la mijlocul secolului al XIX-lea.²³

2. Învățământul teologic și educația religioasă, preocupările principale ale mitropolitului Andrei Șaguna

Marele ierarh transilvănean a fost un om al intuițiilor și abilității diplomatice. El a știut că fără o școală românească puternică în Ardeal Biserica Ortodoxă nu va putea supraviețui. De aceea pe parcursul tuturor regimurilor care s-au succedat în imperiul habsburgic, mitropolitul Andrei Șaguna a reușit să obțină pas cu pas tot ce și-a propus pentru revigorarea învățământului românesc în Transilvania.

2.1 Strădaniile Mitropolitului Andrei Șaguna pentru *obținerea autonomiei școlare a Bisericii Ortodoxe în deceniul neoabsolutist*.²⁴

Imediat după Revoluția de la 1848 Șaguna s-a adresat preoților îndemnându-i să se ocupe de educația poporului,²⁵ însă situația era mult prea delicată căci din punct de vedere juridic, Șaguna nu avea nici o competență în probleme școlare, deoarece din anul 1837, Guvernul ardelean îi luase episcopului ortodox – pe atunci Vasile Moga – dreptul de „superinspecție” asupra școlilor confesionale ortodoxe, acordându-l episcopului romano-catolic din Alba Iulia.²⁶ Pe de altă parte, dascălimea românească din Transilvania, datorită lipsei pregătirii intelectuale, avea o influență deosebit de redusă în viața satului românesc. Din aceste considerente, Șaguna a fost nevoit să aibă în vedere atât îmbunătățirea situației juridice a învățământului românesc, cât și cea a pregătirii dascălilor.

Șaguna repede a știut să se adapteze acestor realități socio-politice și a luat mai întâi o serie de măsuri pentru formarea cadrelor didactice cu care să organizeze învățământul confesional din Ardeal și apoi a militat

pentru obținerea autonomiei școlare a Bisericii.

Astfel, curând după sosirea în Transilvania (deci încă din toamna anului 1846), a dispus ridicarea cursului clerical existent pe vremea aceea la Sibiu de la șase luni la un an, introducând noi materii de învățământ: Teologia Pastorală, Metodul învățătoresc, Exegeza și Gramatica românească²⁷. Prin introducerea acestor discipline, Șaguna a putut introduce posibilitatea candidaților de preoți de a funcționa la începutul carierei lor și ca învățători în școlile confesionale. Era asigurată, în felul acesta o mai bună pregătire a preoților, dar și o acoperire a lipsei de învățători²⁸.

A fost o „inovație salutară” pe care a făcut-o Șaguna, cu scopul ca tuturor „candidaților de preoți să le fie dată posibilitatea să fie și învățători și astfel să corespundă și mai bine misiunii lor culturale de luminători ai poporului și de supraveghetori ai școalelor, suplinându-se în chipul acesta pe un timp oarecare și lipsa institutului pedagogic”.²⁹

Un nou pas în dezvoltarea învățământului românesc a fost realizat în vara anului revoluționar 1848. La 10 august 1848, Șaguna i-a trimis ministrului Cultelor și Instrucțiunii publice din Guvernul maghiar, fostul său coleg de facultate Eötvös József, cererea pentru aprobarea ridicării „cursului clerical” la doi ani de studii (cu doi profesori și 20 de elevi), costurile procesului de învățământ urmând să fie de 2600 fl. m.c. anual (plătiți din Fondul sidoxial, care la acea dată se ridica la aproape 9133 fl.).³⁰ Datorită evenimentelor care au urmat în următoarele luni, Șaguna nu a primit nici un răspuns. Dar, fără să dețină o aprobare oficială, în ședința Consistoriului eparhial din 17/29 octombrie 1849 (nr. 87), Șaguna a reorganizat „cursul clerical”. Durata acestuia a rămas deocamdată aceeași, de două semestre, dar a fost introdusă o disciplină nouă – *Istoria bisericească*. Școala clericală continua să îndeplinească și funcția unui institut pedagogic.³¹

La 12 martie 1850, episcopul Andrei Șaguna a convocat cel dintâi sinod al Eparhiei sale, la care au participat atât clerici, cât și mireni. Acesta a așezat învățământul primar ortodox pe noi baze stipulând în articolul XVII ca protopopii să fie inspectorii școlari din districtul lor, având menirea să raporteze totul ierarhului, iar acesta din urmă să comunice totul „Înaltului Ministeriu de cult”. Tot prin același articol (al. 2), s-a decis ridicarea școlii clericale diecezane la rangul de Institut Teologic-Pedagogic, înzestrat la fel cu celelalte seminarii din țară.³²

Remarcabil este modul în care Șaguna a știut să formuleze hotărârile acestui prim sinod eparhial. Astfel, fără să atenteze la dreptul de inspecție exercitat la acea dată încă de jure de episcopul catolic din Alba Iulia, Sinodul a adus școlile populare în responsabilitatea de facto a protopopilor și apoi în cea a episcopului. Elementul nou adus aici de Șaguna a fost așezarea episcopului ortodox la conducerea întregului sistem

școlar elementar din eparhie. Dacă s-ar fi respectat întru totul prevederile legiurii austriece, inspectorul suprem al școlilor confesionale ortodoxe din Ardeal ar fi trebuit să fie episcopul catolic. Or, hotărârea sinodului nu a făcut pomenire în nici un fel de vreo superinspecție școlară, nici de aceea aparținând episcopului catolic, dar nici de cea a celui ortodox, ci numai de un drept de inspecție al protopopilor. Totodată, articolul al XVII-lea a recunoscut dreptul de control al Statului (episcopul trebuind să trimită rapoartele direct Ministerului). Din această formulare se pot desprinde marile calități diplomatice și politice ale lui Șaguna. Fără să pretindă în mod expres o autonomie școlară pentru Biserica Ortodoxă și respectând cadrele juridice existente, în special § 2-4 ale Constituției din 4 martie 1849, Șaguna a pus bazele necesare pentru obținerea într-o epocă ulterioară, mai prielnică, a deplinei autonomii școlare a Bisericii Ortodoxe.³³

În 1852, cursul clerical a fost ridicat la doi ani de studii, iar în toamna anului următor, a fost înființată o secțiune pedagogică de sine stătătoare. Spre deosebire de cursul clerical, cel pedagogic a avut la început durata de un singur an (fiind ridicat la doi ani de studii abia în 1861).³⁴ Important este însă faptul că în acest Institut se avea în vedere și pregătirea de învățători, dar și introducerea prevederii, devenită tradiție și reglementată mai târziu, ca absolvenții cursului teologic, înainte de a se hirotoni, să funcționeze ca învățători.

În anul școlar 1853/54, s-a realizat în sfârșit separarea dintre *Cursul clerical*, care urma să aibă o durată de doi ani, și *Cursul pedagogic*, organizat pe perioada de un an.³⁵ Totuși, deoarece Sinodul din 1850 a prevăzut ca fiecare preot să poată fi și învățător, la Secția clericală s-a predat și Pedagogia. Tradiția ca fiecare absolvent al cursului de Pedagogie să funcționeze ca învățător până la hirotonie, a fost prevăzută și în legea fundamentală a Bisericii, în *Statutul Organic* (§ 13).

La 1 octombrie 1854, printr-o dispoziție a episcopului Andrei Șaguna a fost stabilită structura și disciplinele studiate în ambele cursuri. Astfel, pentru „Cursul clerical” au fost prevăzute la *Anul I*: Dogmatica, Morala, Istoria bisericească și Gramatica română, iar la *Anul II*: Dogmatica, Morala, Dreptul Canonic, Pastorală, Exegetica, Retorica și Polemica. Pe lângă aceste discipline mai erau predate elevilor Cântările bisericești și Tipicul. Pentru „Cursul pedagogic” a prevăzut următoarele discipline: *Religia*, Gramatica română, Pedagogia, Metodica, Geografia, Aritmetica și Economia.³⁶

Pe lângă stabilirea structurii didactice și a disciplinelor studiate în Institut, la 23 decembrie 1854 episcopul Șaguna a emis și norme interne, sub numele de *Regule școlare pentru clerici și pedagogi din Institutul diecezan*. În 16 articole au fost stabilite norme de conduită pentru viitorii preoți și învățători, atât în

institut cât și în afara acestuia. Era precizată datoria elevilor de a-și cumpăra manualele de la Tipografia diecezană (tipografie pe care episcopul o cumpărase din bani proprii); apoi erau fixate norme legate de ținuta elevilor în biserică și de conduită în afara acesteia (în internat și în oraș). De asemenea, la 15 decembrie 1854 Șaguna a emis instrucțiuni și pentru corpul didactic, pentru felul în care acesta să se ocupe de elevi.³⁷ Nu în ultimul rând episcopul s-a preocupat de furnizarea de mijloace materiale pentru funcționarea Institutului.

În timpul păstoririi lui Andrei Șaguna au funcționat ca profesori la Institut dascăli importanți, precum: Nicolae Popea, Ioan Popescu, Zaharia Boiu. Aceștia, alături de ierarh au și alcătuit manuale pentru Institut, tipărite fiind la Tipografia Arhidiecezană, donată de Șaguna.

Datorită intervențiilor repetate ale episcopului, la 29 mai 1861 împăratul Francisc Iosif a aprobat printr-un Decret acordarea unui ajutor în valoare de 25.000 fl., din care 24.000 fl. pentru preoțimea săracă și 1000 fl. pentru întreținerea Seminarului. Mai apoi, la 8 aprilie 1864 a acordat un nou ajutor de 25.000 fl., de data aceasta pentru acoperirea nevoilor Eparhiei. Din această sumă au fost acordate salarii profesorilor și directorului Institutului, precum și 5000 fl. pentru întreținerea a 50 de elevi (deci câte 100 florini pentru un elev) în seminar (internat), dar și 2000 fl. pentru acordarea de patru burse unor absolvenți mai merituosi de la Cursul teologic.

În aceste condiții, Șaguna a putut reorganiza Institutul, astfel că începând din anul școlar 1861/62 Cursul clerical a fost ridicat la trei ani de studii, iar din 1862 Cursul pedagogic a fost ridicat la doi ani de studii. Drept urmare și Programă de învățământ a fost modificată, procesul de învățământ ridicându-și nivelul calitativ.

2.2 Preocupările Mitropolitului Andrei Șaguna pentru organizarea învățământului primar românesc din Ardeal.

După măsurile luate privind formarea dascălilor au urmat o serie de inițiative ale marelui mitropolit pentru a statornici principiul confesional ca bază a organizării învățământului ortodox în Transilvania, căci învățământul confesional al românilor ardeleni ortodocși se afla într-o situație confuză, dat fiind faptul că Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice din Viena scosese încă din timpul revoluției sistemul de învățământ din întregul Imperiu de sub supravegherea Bisericilor, punându-l sub controlul riguros al Statului, însă în realitate Bisericile nu și-au pierdut cu totul influența asupra școlilor, rămase confesionale. Astfel prin Constituția din 4 martie 1849, Ministerul și Curtea de la Viena au fost nevoite să accepte un mai mare grad de implicare a conducătorilor celor șase

confesiuni existente (romano-catolică, greco-catolică, ortodoxă, luterană, reformată și unitariană).

Astfel, pe baza celebrei *Publicațiuni cu nr. 29 din 19 aprilie 1850*, care, în 10 paragrafe, stabilea responsabilitatea comună a Statului și a Bisericilor pentru educația tineretului, prin admiterea, pe lângă sistemul de învățământ public, supravegheat de stat, și a sistemului de învățământ privat, Șaguna a putut stipula în circulara nr. 530 din 24 aprilie 1852, imperativele organizării școlilor confesionale ortodoxe, prevând ca fiecare parohie să își facă școală, dascălii să fie de confesiune ortodoxă și să aibă binecuvântarea episcopului, copiii să fie învățați din cărțile tipărite în Tipografia Diecezană, protopopii aveau obligația să inspecteze școlile și să trimită episcopului rapoartele lor.³⁸

2.2 Andrei Șaguna și organizarea învățământului confesional în anii liberalismului constituțional

Publicarea Patentei imperiale din octombrie 1860 care a inaugurat epoca guvernării constituționale în Imperiul Habsburgic de a însemnat debutul unei epoci de mari speranțe nu doar pe plan politic, ci și pe plan social și îndeosebi cultural-școlar pentru românii din Ardeal.

Cu toate acestea sistemul de învățământ din întreaga monarhie a traversat în cei șapte ani ai regimului liberal-constituțional o adevărată perioadă de criză datorită descentralizării și desființării Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice din Viena, principalul organism care a susținut modernizarea școlară în deceniul neoabsolutist. Problemele bisericești și ale educației au trecut în sarcina unui simplu subsecretar de stat, fără mari competențe administrative, iar după 26 februarie 1861 în cea a unui simplu consilier aflat în subordinea premierului austriac. În Transilvania, în urma desființării Locotenenței și restaurării Guvernului, consilierii școlari au fost înlăturați.³⁹

Acesta a fost contextul care l-a îndemnat pe mitropolitul Andrei Șaguna să încerce o redefinire a autonomiei școlare bisericești pe fondul slăbirii controlului dar și ajutorului din partea statului. În aceste condiții, școlile confesionale au avut de suferit. Nu s-au mai interesat de ele nici autoritățile locale dar nici preoții și protopopii. Drept urmare, unii intelectuali au susținut necesitatea înlăturării caracterului confesional al școlilor primare și instituirea unor școli de stat. Dar episcopul Șaguna s-a opus cu deosebită tărie acestui plan. Drept contraargument a reamintit toate necazurile și prigoanele pe care le suferise Ortodoxia românească din Ardeal de-a lungul veacurilor, arătând marea importanță a câștigării, în sfârșit, a autonomiei bisericești și școlare mult visate, de care trebuia să se profite acum, prin toate mijloacele, astfel ca „Biserica autonomă să rămână în exercițiul liber al dreptului său

intern cu privire la părțile ei constitutive, de care se ține negreșit și treaba școlară”. Întrucât „treaba școlară în patria noastră este organizată după religii și se ține de dreptul religiilor autonome”, era de înțeles pentru Șaguna atitudinea „că adică eu nu numai nu aprob acele păreri, ci încă sunt silit a le declara de ilegale și anormale”.⁴⁰

Într-adevăr, stăruințele lui Șaguna în această privință nu au fost lipsite de succes. Dieta ardeleană de la Sibiu, din 1863, a recunoscut atât drepturile naționale românești în Principatul ardelean, cât și autonomia Bisericilor românești, inclusiv pe tărâm școlar.⁴¹

În vederea întăririi caracterului confesional al învățământului în Transilvania marele ierarh ardelean a emis o serie de regulamentele școlare privind organizarea în detaliu a procesului de învățământ în toate școlile confesionale ortodoxe din eparhia sa. Șaguna nu a putut întreprinde această operă în deceniul neoabsolutist, deoarece nu a dispus de autonomie școlară.

Mai întâi, în 1862, a publicat o *Instrucțiune pentru învățătorii din școlile normale și capitale de religie ortodoxă răsăriteană*, publicată sub formă de broșură și tipărită de Tipografia arhiepiscopalească din Sibiu.⁴²

Menirea acestei instrucțiuni era de a „arăta învățătorilor Didactica practică generală și specială la tractarea cu școlarii și la predarea singuraticelor obiecte de învățământ” (§2 din Introducere).

Ea cuprindea opt capitole: **I.** Introducere (paragrafele 1-2); **II.** Didactica generală la tractarea cu școlarii (paragrafele 3-12); **III.** -Despre școlile elementare parohiale (paragrafele 13-17); **IV.** Despre clasele școlii capitale (paragraful 18); **V.** Didactica specială (paragrafele 19-28); **VI.** Obiectele de învățământ (paragrafele 29-46); **VII.** -Unele măsuri spre strânsă păzire pentru învățători (paragrafele 47-63). Ultimul paragraf, nr. 64, cuprindea orarul claselor I-IV de învățământ.

Un an mai târziu, Șaguna a emis o altă circulară importantă. Destinatarii au fost de această dată protopopii, aceștia primind instrucțiuni pentru desfășurarea activității lor de inspectori școlari districtuali: Principalele lor obligații constau în vizitarea periodică a școlilor din circumscripție și asistarea la examenele semestriale din școli. Cu ocazia vizitelor, protopopii trebuiau să controleze frecvența școlară, apoi modul în care învățătorul își desfășura orele de predare (în a religiei, cât și a celorlalte materii școlare); modul în care priveau preotul și autoritățile locale treburile școlare; starea edificiului școlii. De asemenea, protopopii trebuiau să verifice în ce măsură se preocupa dascălul de cultura pomilor și de grădinărit, dacă exista grădină pe lângă școală și dacă aceasta era îngrijită. Cu ocazia fiecărei vizite, protopopii erau obligați să redacteze un raport, pe care să-l trimită Ordinariatului

(până cel târziu în luna august a fiecărui an).

Protopopii aveau obligația de purta de grijă ca dascălii să încaseze salariul convenit (prin urmare, orice reclamație în acest sens, dascălii trebuiau să o adreseze protopopilor). Totodată, protopopii trebuiau să se asigure că dascălii meritau aceste salarii. Astfel, ei aveau obligația de a-i examina pe dascăli, nu doar din toate materiile pe care aceștia le predau copiilor, ci și din pedagogie.

Instrucțiunea a stabilit și trei îndatoriri principale pe care le aveau parohii, în calitatea lor de directori ai școlii populare: analizarea modului în care se implica învățătorul în susținerea școlii și preocuparea ca părinții să-și trimită copiii la școală; predarea religiei în școală; de a reprezenta școala în calitate de superior al învățătorului.⁴³

Doi ani mai târziu, Șaguna a redactat o nouă instrucțiune pentru cler, mult mai detaliată, în care a stabilit modul în care acesta era dator să inspecteze procesul de învățământ.⁴⁴ Această instrucțiune a fost aprobată printr-un decret aulic la 5 octombrie 1866 și printr-o decizie a Guberniului ardelean, la 12 iunie 1866.⁴⁵ Instrucțiunea cuprindea patru părți: **I.** Despre directorii școlilor populare; **II.** Despre directorii școlilor capitale (cuprinzând 26 paragrafe); **III.** Despre inspectorii locali bisericești; **IV.** Despre inspectorii districtuali (protopopii).

Din analiza acestor instrucțiuni, se poate constata faptul că, după dobândirea deplinei autonomii bisericești și școlare, episcopul Șaguna a știut să treacă la o organizare detaliată a învățământului confesional ortodox din Transilvania. În această operă a sa, s-a inspirat în mod vădit după normele legislative aflate atunci în vigoare.

Totodată, pentru susținerea activității pedagogice în Transilvania, Șaguna a inițiat conferințele învățărești, emițând la 17 septembrie 1862, o circulară adresată protopopilor, prin care îi anunța de intenția de a introduce, începând cu anul următor, această formă de învățământ pentru învățători.⁴⁶

Pentru stabilirea modului de desfășurare a conferințelor, Șaguna a emis o instrucțiune specială.⁴⁷ Aceasta cuprindea 15 paragrafe, în care era prezentat programul zilnic. Dat fiind caracterul confesional al școlilor, conferințele învățărești trebuiau să fie desfășurate în biserici (doar dacă aceasta nu era posibil, protopopul trebuia să pună la dispoziție o altă sală).

În anul 1863 s-au desfășurat cele dintâi conferințe învățărești ortodoxe din Ardeal, în prezența și sub conducerea comisarilor școlari. Conferințele din anul următor au fost organizate în conformitate cu o instrucțiune nouă,⁴⁸ conform căreia, în centrul preocupărilor trebuiau să se afle mijloacele de dezvoltare fizică (igienă regim de viață), spirituală (sentimentul dragostei de Dumnezeu și părinți) și intelectuală (necesitatea învățământului și rolul școlii) a copiilor.

Problematika aflată atunci în discuție poate părea astăzi deosebit de simplistă, dar, ținând cont de faptul că la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea chiar și adulții (adică părinții) erau lipsiți de orice pregătire școlară, aceasta era de o importanță deosebită.⁴⁹

2.3 Dualismul austro-ungar și organizarea învățământului în Transilvania

Anul 1868 a adus votarea în Parlamentul maghiar a unor legi deosebit de importante pentru românii din Ardeal, precum AL 9/1868, prin care a fost înarticulată Mitropolia Ortodoxă a românilor din Ungaria și Transilvania și a fost recunoscută și autonomia ei față de autoritățile de Stat, AL 38/1868 sau Legea învățământului, prin care erau organizate școlile confesionale, și AL 44/1868 sau Legea naționalităților, prin care a fost asigurat dreptul folosirii limbii române în școlile confesionale ortodoxe.

Toate acestea au fost premisele de la care pornind Șaguna a tratat problema învățământului confesional în Congresul Național Bisericesc ținut la Sibiu în 1868.

Același CNB a votat și Statutul Organic al Mitropoliei românești. Acesta a cuprins referiri și la școlile confesionale. Organele însărcinate cu organizarea învățământului la nivel parohial erau *Comitetul* și *Epitropia*. Cel dintâi organism era dator să organizeze concurs pentru ocuparea postului de învățător, în înțelegere cu protopopul și cu direcțiunea școlii. De asemenea, trebuia să se ocupe de găsirea mijloacelor financiare pentru dotațiunea parohului, capelanului, diaconului, profesorilor și învățătorilor, și prezintă acestea în fața Sinodului parohial (§ 23). Epitropia parohială era datoră să se ocupe de buna stare a edificiilor bisericești și școlare, precum și de plata regulată a salariilor pentru personalul bisericesc și școlar (§27).

La nivel eparhial, la fel ca și în 1864, Șaguna a propus înființarea unui *Senat școlar*, organism care să dețină obligația de a se ocupa cu școlile confesionale.

După votarea de către Parlamentul maghiar a AL 38/1868, mitropolitul Andrei Șaguna a decis să reediteze *Instrucțiunea către învățători*, emisă în 1862, pentru a o aduce în conformitate cu noua lege școlară. Emiterea ediției a II-a a avut loc la 14 iulie 1869. Ea a fost publicată sub formă de broșură.⁵⁰

Primele patru capitole ale *Instrucțiunii* din 1869 au avut același conținut cu cea din 1862. Însă în capitolul V, în pasajul despre Didactica specială, sunt introduse materiile de învățământ, prevăzute ca obligatorii de AL 38/1868 pentru școlile confesionale: a) Doctrina religiei și moralei; b) Cetirea și scrierea; c) Calcularea din cap și cu cifra și cunoașterea măsurătorilor din patrie; d) Gramatica maternă și alta obligată, ungureasca; e) Fizica și Istoria naturală cu privire la

modul vieții și la ținutul de care se ține partea cea mai mare a părinților copiilor; f) Geografia și Istoria patriei; g) Exerciții rurale de câmp, economice, și cu deosebire de grădinarit; h) Scurtă cunoaștere a drepturilor și a datorințelor civile; i) Cântarea; k) Exerciții corporale cu privire la exercițiile militare.

Următoarele paragrafe prezintă pe larg modul de predare al disciplinelor de mai sus, precum și manualele folosite. Trebuie remarcat faptul că, pentru clasa a III-a, Șaguna a decis studierea unei limbi străine, la alegere (germana sau maghiara)!

Conștient de importanța educației pentru românii din Transilvania, mitropolitul Andrei Șaguna a înființat și două gimnazii, unul la Brașov și altul la Brad pentru a putea oferi poporului și o educație laică. Față de gimnaziul din Brașov a arătat o deosebită grijă, fiind alături de protopopul Popasu în toate evenimentele importante. A asistat la examene și a ajutat profesorii cu bani. În 1864 a donat chiar suma de 4000 fl. în scopul cumpărării unei case pentru directorul gimnaziului.⁵¹

Gimnaziul din Brașov, sub conducerea directorului *Gavriil Munteanu*, s-a dezvoltat în 1865 la opt clase și primul examen de maturitate, condus de însuși Șaguna. În anul 1869 mitropolitul Șaguna, în vederea construirii unui internat, a plătit pentru planul acestuia, suma de 100 fl. inginerului brașovean, Gärtner, dar a fost nevoit să amâne lucrarea până când avea să fie posibilă și construirea unui edificiu și pentru școala comercială.

În epoca constituțională au început demersuri pentru înființarea a încă unui gimnaziu confesional ortodox. În 1862, la stăruințele protopopului *Iosif Bașa* din Brad, fruntașii români au hotărât să cedeze împrumutul de stat din 1854, în suma de 52.200 fl. pentru înființarea unui *gimnaziu național*. La sfatul lui Șaguna din 1868, ca gimnaziul să se afle sub oblăduirea Bisericii Române Ortodoxe, s-a emis un nou regulament, care prevedea la cap. 1 că «gimnaziul din Brad e *gimnaziu național român de legea gr.-orientală și gimnaziu mare cu 8 clase*». În 1868/9 s-a înființat clasa II-a gimnazială, în 1870/71 a III-a, în 1871/72 a IV-a și în 1872/73 a V-a, dar aceasta, din lipsă de fonduri, a fost curând sistată. În 1870 Șaguna a dăruit gimnaziului din Brad 2000 fl. și a început să ceară conspecte lunare asupra materiilor predate, la fel ca și Gimnaziului din Brașov sau Seminarului din Sibiu.

Concluzie

Fiind înzestrat cu o abilitate diplomatică de excepție, Andrei Șaguna a știut să profite de toate noile conjuncturi politice din Imperiul habsburgic. El a avut diplomația și înțelepciunea de a se raporta foarte flexibil la legislația ardeleană și a reușit să dobândească autonomia școlară a Bisericii sale.

Dacă în deceniul neoabsolutist, Șaguna a fost

nevoit să urmeze întocmai directivele sosite de la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice din Viena, în anii “liberalismului constituțional” (1860-1867), caracterizați printr-o disoluția a autorității centrale, a avut posibilitatea de a se ocupa în mod personal de soarta învățământului său confesional, emițând cele dintâi regulamente, organizând primele conferințe învățătorești.

Toată activitatea mitropolitului Șaguna oglindește o conștiință vie că întreaga viață trebuie să fie o slujire adusă lui Dumnezeu și neamului românesc, o punere în valoare a darurilor pe care Dumnezeu le dă aleșilor Săi. Mitropolitul Șaguna a fost darul lui Dumnezeu pentru întregul popor român, pe care l-a chemat spre unitate în timpul vieții dar și după moarte. „*El a venit ca un om trimis de la Dumnezeu, și ardeleni au cunoscut că s-a ivit un Mesia în mijlocul lor, pentru că veacurile îndelungate le-au dat învățătura, că dacă ei nu se vor iubi între dânsii, nu vor găsi în lume decât ură și prigonire*”.⁵²

“Om al Bisericii, dar și om cu deosebite calități politice – indispensabile într-o vreme în care, fără acestea, nu se putea face față abuzurilor Puterii – Șaguna a știut să citească în semnele timpului, în evenimente și împrejurări și să tragă pentru poporul său foloasele până la limita posibilului. Cutezător al înnoirilor a înființat instituții noi, românești, a imaginat forme de activități publice adesea în spiritul vremii, dar și împotriva ei din perspectiva pe care le anticipa cu deosebit spirit diplomatic.”⁵³

Note:

1. Nicolae Popea, *Escelenția Sea Archiepiscopului și Mitropolitului Andrei Baronu de Siagun'a*, Sibiu, 1873, p. 29.
2. Nicolae Popea, *Archiepiscopul și mitropolitul Andrei baron de Șaguna*, **Sibiu, 1879**.p. 384 – 385.
3. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Șaguna în istoria Transilvaniei*, în volumul: *In Memoriam: Mitropolitul Andrei Șaguna (1873-2003)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 11.
4. Ioan Lupaș, *Andrei Șaguna și Asociațiunea transilvană*, „Transilvania” LIII, 6-7 (1923), p. 245.
5. Dr. Ioan Lupaș, *Viața și faptele mitropolitului Andrei Șaguna*, în volumul: *Mitropolitul Andrei, baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909, p. 14.
6. *Ibidem*, p. 22.
7. Gh. Tulbure, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări Școlare. Diverse*, Sibiu, 1938, p. 4.
8. Pr. prof. univ. dr. Mircea Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1994, p. 89.
9. *Ibidem*, p. 5.
10. Dr. Ioan Lupaș, *Viața și faptele mitropolitului Andrei*

Șaguna, în volumul: *Mitropolitul Andreiu, baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909, p. 49.

11. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 91.

12. Nicolau Popea, *Arhiepiscopul și mitropolitul Andreiu baron de Șaguna*, Tiparul tipografiei arhidieceșane, Sibiu, 1879, p. 40.

13. Gazeta Transilvaniei 119, 24/12 februarie 1848.

14. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Andrei Șaguna în istoria și cultura Transilvaniei*, în revista «Mitropolia Ardealului», anul XXIX (1984), nr. 1-2, p. 8.

15. Keith Hitchins, *Andrei Șaguna și revoluția de la 1848*, trad. de Pr. prof. dr. Aurel Jivi, în revista «Mitropolia Ardealului», anul XXIX (1984), nr. 3-4, p. 196.

16. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Andrei Șaguna în istoria...*, p. 8.

17. G. M. Britanicus, *Mitropolitul Șaguna în lumină europeană*, Tiparul Tipografiei Arhidieceșane, Sibiu, 1924, p. 5.

18. K. Hitchins, *Andrei Șaguna și revoluția de la 1848...*, p. 204.

19. G. M. Britanicus, *Mitropolitul Șaguna în lumină europeană...*, p. 6.

20. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 93.

21. G. M. Britanicus, *Mitropolitul Șaguna în lumină europeană...*, p. 6.

22. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 95-97.

23. Prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, prefață la vol. lui Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate*, trad. rom. Pr. prof. dr. Aurel Jivi, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1995, p. 7.

24. A se vedea extrem de bine documentatul studiu: Conf. Dr. Paul Brusnawski, *Mitropolitul Șaguna, organizator al învățământului ortodox confesional din Transilvania*, în: Pr. Acad. Dr. Mircea Păcurariu (ed.), *Mitropolitul Andrei Șaguna – creator de epocă în istoria Bisericii Ortodoxe din Transilvania*, Editura Andreiana, Sibiu, 2008, p. 232-257.

25. Circulara nr. 119 din 12 februarie 1848, la Nicolae Popea, *Arhiepiscopul și Mitropolitul Andreiu Baron de Șaguna*, Sibiu, 1879, p. 308.

26. *Actele Sinodului Bisericii greco-ăsăritene în Ardeal din anul 1864*, Sibiu, 1864, p. 65.

27. Eusebiu R. Roșca, *Monografia Institutului seminarial teologic-pedagogic „Andreian” al Arhidieceșei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, 1911, p. 15.

28. Eusebiu R. Roșca, *op.cit.*, p. 22; Conf. Dr. Paul Brusnawski, *Mitropolitul...* p. 234.

29. *Ibidem*, p. 22.

30. *Ibidem*, pp. 15-17. Încă din 21 aprilie 1848, *Contabilitatea de Stat* din Cluj raportase nou înființatului Minister al Cultelor și Instrucțiunii publice din Viena, la cererea lui Șaguna, că Fondul sidoxial al Bisericii Ortodoxe din Transilvania deținea un excedent de aproape 9133 fl. m.c.

31. E. R. Roșca, *Monografia Institutului seminarial*, pp. 20-21.

32. *Actele Soboarelor bisericii greco-ăsăritene din Ardeal din anii 1850 și 1860*, Sibiu, p. 45

33. Conf. Dr. Paul Brusnawski, *Mitropolitul...*, p. 235.

34. Tot în anul 1861, Cursul teologic a fost ridicat la trei ani de studii, rămânând astfel până în 1921. Cursul pedagogic a fost ridicat la trei ani de studii, în 1879, și la patru ani de studii, în 1907 (Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987, p. 63, 67 și 105).

35. E. R. Roșca, *Monografia Institutului seminarial*, p.28.

36. *Ibidem*, pp. 28-29.

37. Mircea Păcurariu, *Două sute de ani*, p. 64.

38. Circulara 530 din 24 aprilie 1852, la Gh. Tullbure, *op. cit.*, p. 253-255.

39. Conf. Dr. Paul Brusnawski, *Mitropolitul...*, p. 245-246.

40. *Amicul școlii*, an. I, 1860, p. 322-327.

41. *Protocolul Dietei ardelen...* Acte de stat și documente, Sibiu, 1864, p. 199-200.

42. *Instrucțiune pentru învățătorii din școlile normale și capitale de Religia ortodoxă răsăriteană, de sub Inspecțiunea Supremă școlară a Bisericii Ortodoxe Răsăritene din marele Principat al Ardealului*, Sibiu, în Tipografia diecesană, 1862, 40 p.

43. În *Amicul școlii*, nr. 28, 1863, p. 221-223

44. *Instrucțiune pentru Directorii școlilor populare și pentru Directorii și Inspectorii școlilor capitale, precum și pentru Inspectorii districtuali de școală din Arhidieceșea greco-ăsăriteană în Ardeal*, Sibiu, 1865, 27 p.

45. Conform unei însemnări de mână pe foaia de titlu a unui exemplar al Instrucțiunii, aflat în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, cota 7032.

46. Circulara a fost publicată în volumul *Adunarea cuvântărilor comisarilor școlari din anii 1863-1864*, Sibiu, 1864, p. 3-4.

47. *Instrucțiune pentru Comisarii școlari și învățători, privitoare la Conferințele școlare din anul 1863*, *Ibidem*, p. 9-17.

48. Această instrucțiune a fost publicată în *Adunarea cuvântărilor comisarilor școlari din anii 1863 și 1864*, Sibiu, 1864, p. 186-192.

49. Conf. Dr. Paul Brusnawski, *Mitropolitul...*, p. 248-249.

50. *Instrucțiune pentru învățătorii din școlile normale și capitale confesionale din Mitropolia românilor de relegea gr.ăsăriteană în Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1869.

51. Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna. Monografie istorică*, ed. II, Sibiu, 1911, p. 143.

52. Ioan Slavici, *Convorbiri literare*, 1880, p. 14-15, apud Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andreiu baron de Șaguna*, Ed. Consistoriului Mitropolitan, Sibiu, 1909, p. 397.

53. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Șaguna în istoria Transilvaniei*, în volumul: *In Memoriam: Mitropolitul Andrei Șaguna (1873-2003)*, Cluj Napoca, 2003, p. 18.